

Spiritueel counselen en humanitaire religiestijl

→ doen – voelen - denken

”Mijn publiek bestaat vermoedelijk voor het grootste deel uit mensen die het gevoel hebben dat zij in hun religie-vrije staat iets missen. Zij zijn op zoek en hebben behoefte aan iets anders. Dat zijn de mensen wier taal ik spreek. (...)

Daarbij hielp mij Dietrich Bonhoeffers nadruk op de ”radicale aardsheid van het christendom”. Later vond ik bij de mystici steeds weer verwijzingen naar dit voor het geloof steeds noodzakelijk atheïsme. In gesprekken met humanistische of socialistische atheïsten kon ik vaak niet nalaten te zeggen: ”Nu ja vrienden, zo atheïstische als jullie zij wij christenen al lang”

Humanitaire religiestijl en dagelijkse leven

(...). de spiritualiteit waarna ik op zoek was. En juist die spiritualiteit verlangt naar lichamelijkeheid. Een spiritualiteit in het dagelijkse leven. Zij heeft tradities nodig, van een taal en heilige teksten, van beelden en tekenen, van rituelen en sacramenten. Ik acht het een postmoderne vergissing te denken dat wij zonder tradities vrijer zijn.

Het nieuwe aan onze situatie is dat de tradities niemand meer kunnen worden opgedrongen. Het feit dat de autoritaire religie voor onze ogen sterft, zegt nog niets over heel andere vormen van religie (...)
Het heilige is minder een gebouw dan iets dat gebeurt

Spiritueel counselen en rouw → verlies en trauma

Education as continual journey: Tina Bruce

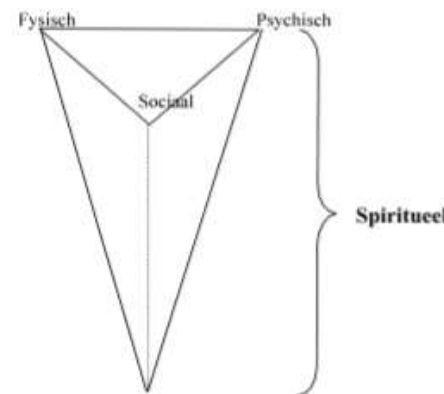
→ opmerkzaamheid oefenen tussen doen – voelen - denken

Zie zes processenmodel: Therese A. Rando

- → vgl. rouwmodel Sölle over communiceren en lijden
- → vgl. model Cornette: over spiritualiteit als dragend grondvlak

Vergeet het beste niet →

Mystiek en verzet en humanitaire religiestijl: Dorothee Sölle
 Spiritualiteit en compassie: Christina Puchalski

Patient outcomes	Health care professional outcomes
Perception of compassionate care	Sense of meaning and purpose in work
Perception of patient-centered care	Spiritual well-being
Patient satisfaction	Decreased compassion fatigue
Increased sense of well-being, healing	Decreased burnout

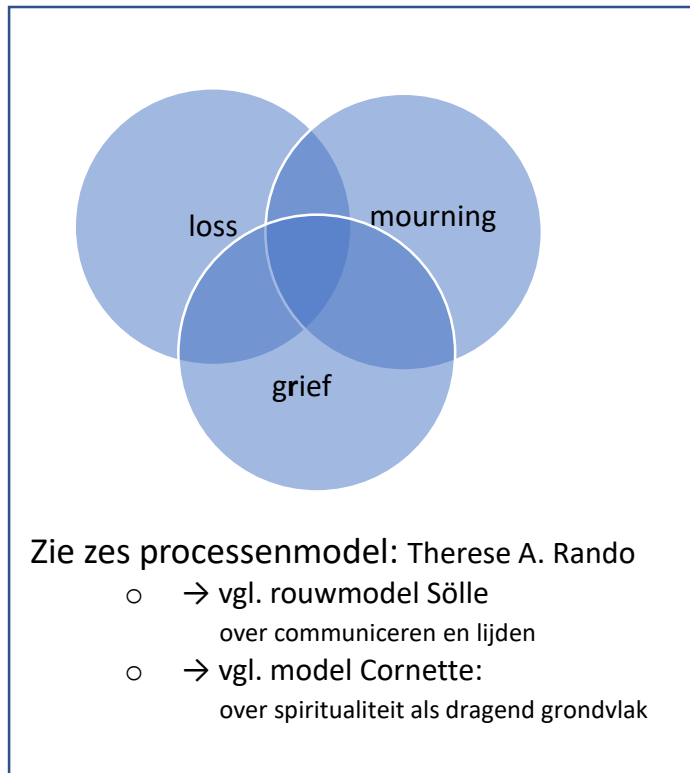
FIG. 1. Model of spirituality and compassion.³³

Fig. 1: Afbakening van het spirituele.

Spiritueel counselen en rouw → verlies en trauma

Education as continual journey: Tina Bruce

→ opmerkzaamheid oefenen tussen doen – voelen - denken

Vergeet het beste niet →

Mystiek en verzet en humanitaire religiestijl: Dorothee Sölle
 Spiritualiteit en compassie: Christina Puchalski

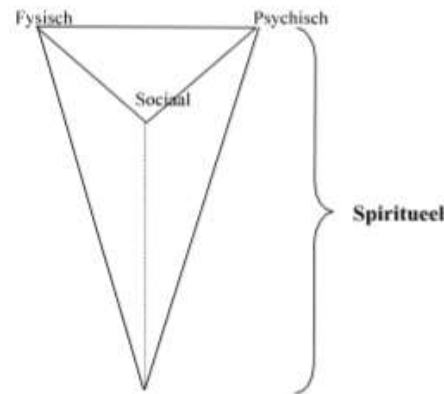

Fig 1: Afbakening van het spirituele.

Patient outcomes
Perception of compassionate care
Perception of patient-centered care
Patient satisfaction
Increased sense of well-being, healing

Health care professional outcomes
Sense of meaning and purpose in work
Spiritual well-being
Decreased compassion fatigue
Decreased burnout

FIG. 1. Model of spirituality and compassion.³³

Rouw en spiritueel counselen → verlies en trauma en Froebel Trust

“It would be an everlasting loss if the treasures which lie in Friedrich Froebel were allowed to perish. He is a Jewel, a pearl of price” (Dr. Adolf Diesterweg) (1891)

→ vgl. Froebel Trust

FROEBEL'S LETTERS ON THE KINDERGARTEN

“It would be an everlasting loss if the treasures which lie in Friedrich Froebel were allowed to perish. He is a Jewel, a pearl of price.”
(Dr. Adolf Diesterweg.)

London:
SWAN SONNENSCHNEIN & CO.
PATERNOSTER SQUARE
1891

(...) But in these days we can see that the “intuitive method” is only one of the main elements of school teaching—an all-important one, it is true, yet after all, only one amongst several.

Pestalozzi's great disciple, Friedrich Froebel, followed in the footsteps of his master with keen intelligence and laborious industry; but he went further still, attaining to a new and higher development, based upon fresh psychological foundations, and elaborated with deeper thought. He dedicated his loftiest

(...)

(...) Froebel aimed at the complete education of man, as well in regard to physical Nature as to mankind and to God, through the three fundamental principles of human existence—Doing, Thinking, and Feeling. In arranging these after a psychological order, he placed doing first. The man, the child, is to him therefore before all else an active and a creative being, not a learning and a knowing one. Knowing, perceiving, must spring to life, must burst into power from doing. A hundred times and more

(...)

(...) form. And *vice versa*, natural and artistic objects must not be left as things outside the child's mind, but must be incorporated as part of his spiritual nature, through careful instruction. Froebel knits together into one short formula the two psychological opposites of doing and thinking, of art and science. thus: “The external or object world must become internal or subjective to the child, and the subject-world, in turn, become objective.”

(...)

3 Rouw, spelvormen en lichamelijke spiritualiteit

→ opmerkzaamheid oefenen

Dorothee Sölle:

Why is there theo-logy at all, and no theo-poetry? Many years ago, during a visit to Martin Buber in Jerusalem, one of the first things he asked me was: *Theo-logy – how do you that? There is no logos of God* → “In den beginnen was de relatie” (Buber):

- We hebben een nieuwe spiritualiteit nodig, die het ritme van het leven kent en aanvaardt. (...). De acceptatie van de eindigheid van het leven en van de vergankelijkheid van het ik, verbindt ons met alle andere levende wezens (...). Vóór ons, hier en nu en na ons ...
- “We hebben andere (mystieke) taal nodig om het niet - zeggbare proberen te zeggen” *Alsof we leefden in een bevrijde wereld*
→ spel en fantasie, expressie en welzijn

Relationele hermeneutiek en opmerkzaamheid oefenen

- spel, fantasietaal en welzijn
- spelen met herinneringen over hoop en troost

Creativity, imagination, and well-being
Penny Holland

- over een andere relatie tot de tijd: Sölle
- over spelvreugde, creativiteit en levenskunst: Fröbel en Schiller

Dorothee Sölle in *Mystiek en verzet*

"Vreugde is de grondslag waarop mystiek en esthetiek met elkaar in relatie kunnen worden gebracht. Beiden hebben te maken met de schoonheid. (...) de andere taal van de mystiek niet een middel om de wereld voor zich te annexeren, maar dat ze ons bijeenbrengt in het heden (...) De mystieke tijd is de tijd van het loutere nu, van het niet afgeleide heden. (...) Een andere benaming voor deze nieuwe relatie tot de tijd, waarin we ons onvoorwaardelijk in het heden begeven en pas zo een vreugde ervaren die aan niets of niemand gebonden is, is de boeddhistische vreugde van de "opmerkzaamheid".

*Geef me de gave van de tranen
geef me de gave van de taal
geef me het water van het leven*

Dorothee Sölle 1995, 2003

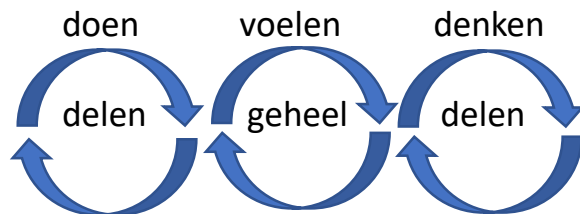
Spiritualiteit en creativiteit

→ over wellbeing en opmerkzaamheid oefenen

Spelplezier oefenen

→ Fröbel in *Education of man*:

Dorothee Sölle:

- Opmerkzaamheid laat zich niet arrangeren, al kunnen de voorwaarden ertoe door oefening worden geleerd
- Een open oog hebben voor, alert zijn op, is één van de belangrijkste mystieke deugden: het gaat om het horen, zien, ruiken, tasten en beseffen, dat wij niet alleen zijn maar te midden van ander leven kunnen leven
- Het is de ruimte van de poëtische taal met zijn vele taalkundige middelen, die hetgeen bedoeld wordt niet in de finesses wil definiëren maar het hoorbaar, voelbaar, proefbaar willen maken, tot klinken willen brengen

Doen - voelen - denken: Let us learn from our children

Our Proud Heritage. Circle
Time, Free Play, and Field
Trips: Legacies of Pioneers in
Early Childhood Education

Let us learn from our children, let us give heed to
the gentle admonitions of their life, to the silent de-
mands of their minds.

Let us live with our children: then will the life of
our children bring us peace and joy, then shall we begin
to grow wise, to be wise.

'Play is the highest phase of child-development ..... [it] is the purest, most spiritual activity of man at this stage, and, at the same time, typical of human life as a whole - of the inner natural life in man and all things' (Froebel, 1887, p.55).

EXPLORING THE SPIRITUAL IN THE PEDAGOGY OF FRIEDRICH FROEBEL

15th International Conference on Children's Spirituality
Spirituality and the Whole Child: Interdisciplinary Approaches

Bishop Grosseteste University, Lincoln
26-29 July 2016

Ron Best

Emeritus Professor of Education
University of Roehampton
e-mail: ron@profronbest.co.uk

Palliatieve zorg → over de waarde van rituele zorg

Improving the Spiritual Dimension of Whole Person Care: Reaching National and International Consensus

Christina M. Puchalski, MD, MS, FACP,¹ Robert Vitillo, MSW, ACSW,²
Sharon K. Hull, MD, MPH,³ and Nancy Reller⁴

Dorothee Sölle in *Mystiek van de dood*:

We hebben "rites de passage" nodig om ons te leren afstemmen op
het ritme van het leven dat er vóór ons en na ons is
→ vgl. Therese Rando in *Treatment of Complicated Mourning*

3

THE POWER OF IMAGINATION

**Creativity, imagination, and
well-being**
Penny Holland

→ voor mensen van alle leeftijden

Zorg voor spirituele pijn: muziek, dans en rouw

→ over leren omgaan met grenzen m.b.v. lichamelijke spiritualiteit

8 Older Adulthood	120
8.1 Healthy Ageing	122
8.2 Dance and Falls Prevention	125
8.3 Combating Social Isolation	126
8.4 Museums on Prescription	128
8.5 Residential Care	128
8.6 The Arts and Dementia	130
8.6.1 Delaying Onset	131
8.6.2 Cognitive Functioning	131
8.6.3 Personhood and Quality of Life	132
8.6.4 Music	133
8.6.5 Singing	134
8.6.6 Dance	134
8.6.7 Visual Arts	135
8.6.8 Digital Arts	135
8.6.9 Performing Arts	136
8.6.10 Written and Spoken Word	136
8.6.11 Community Festivals	136
8.6.12 Dementia-Friendly Design	137
9 End of Life	140
9.1 Dying Well: The Hospice Movement	142
9.2 Beyond the Hospice Movement	143
9.3 Environment Design	145
9.4 Finding Meaning in the Story of Life	146
9.5 Legacy	147
9.6 Finding Voice	147
9.7 Bereavement	148
9.8 Children and Adolescents	149
9.9 A Public Conversation About Death	149
9.10 Training and Professional Development	150

“Als je met de dood danst, moet je goed dansen”

Zorg voor spirituele pijn → over spiritualiteit en compassie

Contents	
Foreword	4
Executive Summary	10
1 The Arts for Health and Wellbeing	14
1.1 Defining the Arts	14
1.2 Defining Wellbeing	15
1.3 Defining the Arts	16
1.4 International Research on the Arts, Health and Wellbeing	16
2 The Arts and the Social Determinants of Health and Wellbeing	24
2.1 The Social Determinants of Health Policy	24
2.2 Empowerment, Agency and Health Inequalities on the Arts	26
2.4 Arts Participation Across the Lifespan	27
3 Creating the Evidence	29
3.1 Qualitative Methods	29
3.2 Quantitative Methods	31
3.3 Qualitative Methods	31
3.4 Economic Analysis	37
3.5 Engaging the Evidence Base	37
3.6 Health Inequalities	38
4 The Policy Context	40
4.1 Arts in the Evidence Base	44
4.2 Management of Long-Term Conditions	47
4.3 Commissioning in Health and Social Care	47
4.4 Integration of Health and Social Care	47
4.5 Policy of Public Health, Prevention and Physical Health	47
4.6 Policy for Arts, Health and Wellbeing	47
4.7 The Funding Landscape	47
4.7.1 Health and Social Care Funding	47
4.7.2 Arts and Heritage Funding	47
4.7.3 Charitable Funding	47
4.7.4 Private-Sector Funding	47
4.7.5 Funding for the Arts	47
4.7.6 Funding for the Arts	47
4.7.7 Funding for the Arts	47
4.7.8 Funding for the Arts	47
4.7.9 Funding for the Arts	47
4.7.10 Funding for the Arts	47
4.7.11 Funding for the Arts	47
4.7.12 Funding for the Arts	47
4.7.13 Funding for the Arts	47
4.7.14 Funding for the Arts	47
4.7.15 Funding for the Arts	47
4.7.16 Funding for the Arts	47
4.7.17 Funding for the Arts	47
4.7.18 Funding for the Arts	47
4.7.19 Funding for the Arts	47
4.7.20 Funding for the Arts	47
4.7.21 Funding for the Arts	47
4.7.22 Funding for the Arts	47
4.7.23 Funding for the Arts	47
4.7.24 Funding for the Arts	47
4.7.25 Funding for the Arts	47
4.7.26 Funding for the Arts	47
4.7.27 Funding for the Arts	47
4.7.28 Funding for the Arts	47
4.7.29 Funding for the Arts	47
4.7.30 Funding for the Arts	47
4.7.31 Funding for the Arts	47
4.7.32 Funding for the Arts	47
4.7.33 Funding for the Arts	47
4.7.34 Funding for the Arts	47
4.7.35 Funding for the Arts	47
4.7.36 Funding for the Arts	47
4.7.37 Funding for the Arts	47
4.7.38 Funding for the Arts	47
4.7.39 Funding for the Arts	47
4.7.40 Funding for the Arts	47
4.7.41 Funding for the Arts	47
4.7.42 Funding for the Arts	47
4.7.43 Funding for the Arts	47
4.7.44 Funding for the Arts	47
4.7.45 Funding for the Arts	47
4.7.46 Funding for the Arts	47
4.7.47 Funding for the Arts	47
4.7.48 Funding for the Arts	47
4.7.49 Funding for the Arts	47
4.7.50 Funding for the Arts	47
4.7.51 Funding for the Arts	47
4.7.52 Funding for the Arts	47
4.7.53 Funding for the Arts	47
4.7.54 Funding for the Arts	47
4.7.55 Funding for the Arts	47
4.7.56 Funding for the Arts	47
4.7.57 Funding for the Arts	47
4.7.58 Funding for the Arts	47
4.7.59 Funding for the Arts	47
4.7.60 Funding for the Arts	47
4.7.61 Funding for the Arts	47
4.7.62 Funding for the Arts	47
4.7.63 Funding for the Arts	47
4.7.64 Funding for the Arts	47
4.7.65 Funding for the Arts	47
4.7.66 Funding for the Arts	47
4.7.67 Funding for the Arts	47
4.7.68 Funding for the Arts	47
4.7.69 Funding for the Arts	47
4.7.70 Funding for the Arts	47
4.7.71 Funding for the Arts	47
4.7.72 Funding for the Arts	47
4.7.73 Funding for the Arts	47
4.7.74 Funding for the Arts	47
4.7.75 Funding for the Arts	47
4.7.76 Funding for the Arts	47
4.7.77 Funding for the Arts	47
4.7.78 Funding for the Arts	47
4.7.79 Funding for the Arts	47
4.7.80 Funding for the Arts	47
4.7.81 Funding for the Arts	47
4.7.82 Funding for the Arts	47
4.7.83 Funding for the Arts	47
4.7.84 Funding for the Arts	47
4.7.85 Funding for the Arts	47
4.7.86 Funding for the Arts	47
4.7.87 Funding for the Arts	47
4.7.88 Funding for the Arts	47
4.7.89 Funding for the Arts	47
4.7.90 Funding for the Arts	47
4.7.91 Funding for the Arts	47
4.7.92 Funding for the Arts	47
4.7.93 Funding for the Arts	47
4.7.94 Funding for the Arts	47
4.7.95 Funding for the Arts	47
4.7.96 Funding for the Arts	47
4.7.97 Funding for the Arts	47
4.7.98 Funding for the Arts	47
4.7.99 Funding for the Arts	47
4.7.100 Funding for the Arts	47

All-Party Parliamentary Group on Arts, Health and Wellbeing
Inquiry Report

*Creative Health:
The Arts for
Health and Wellbeing*

July 2017

Foreword 3-5

You can download the full report here: www.artshealthandwellbeing.org.uk

Spel, fantasie en expressie → over zelfzorg en naaste zorg

9 End of Life

“We are mortal beings – fragile, finite creatures with some meaning attached to us. The arts tell us this truth very starkly and hold important questions for us against the hubris of science and ostensible progress”

Dr Sam Gaglani, consultant oncologist

9.1

Dying Well: The Hospice Movement

In 1967, Cicely Saunders founded the modern hospice movement by opening St Christopher's Hospice in London as a place where the dying and their families could be cared for by a team dedicated to giving physical, psychological, social and spiritual support. Saunders believed that every person was unique and remained important until the last moment of their lives. She committed herself to enabling people to live well until the moment they died.

The great majority of deaths in England are preceded by a period of chronic illness. Palliative care, provided by hospices, relieves the pain, symptoms and physical and mental distress of disease. At the round table, Consultant in Palliative Care, Dr Viv Lucas, said that the role of doctors in this context is not to cure disease but to heal their patients. This implies 'addressing the subjective experience of human suffering and facilitating a process of inner change – not about the technological *doing to* of the disease-orientated model but of *being with*, bearing witness'. In this way, it is possible to die healed.

As the 2011 Arts for Health Manifesto put it, somewhat brutally, 'Magic bullets don't exist and we can't cheat death by painting'.⁹⁸⁷ However, 'The fact that the arts move us physiologically, psychologically and emotionally' makes them 'important tools when dealing with common responses to a terminal illness such as depression, lack of meaning and direction, and fear of the future'.⁹⁸⁸ Through the arts, we can transcend suffering and enable our own healing.⁹⁸⁹

Voorbeeld 1 opmerkzaamheid oefenen: symbolisch weven

Deze werkvorm bij Hedera is geschikt voor mensen van alle leeftijden. Met behulp van schering- en inslag draden wordt op een weefgetouw het leven van de overledene symbolisch vorm gegeven. In het weefwerk kunnen allerlei materialen worden verwerkt, zoals bijvoorbeeld katoen, linnen, wol en ook kledingstukken of andere voorwerpen van de overledene. Deelnemers kunnen kiezen uit verschillende soorten weefgetouwen. Dit is afhankelijk van wat er wordt gemaakt zoals bijvoorbeeld een wandkleed, een spreij, een kussen, een bekleding voor een herinneringsdoos. Het weefproces wordt stap voor stap begeleid. Vooraf wordt er onder begeleiding een eigen kleurenpatroon voor de scheringdraden ontworpen.

Voorbeeld 2 opmerkzaamheid oefenen: roezelen

Deze activiteit bij Hedera is een combinatiewoord van rouwen en doezelen. Tijdens deze ontspanningsactiviteit kunnen zelf mee genomen verwenspulletjes worden gebruikt.

In de warmtecabine is ruimte voor één of twee personen en zo ook geschikt als gezinsactiviteit.

In de cabine kan er worden geluisterd naar (zelf meegenomen) muziek.

Voorbeelden verbinden poëzie, muziek en vervolg gebruik

→ wat ons met mensen vóór ons, hier en nu en ná ons verbindt ...

- **Do not stand at my grave** – een gedicht afkomstig van de indiaanse stam van de Makah (Sölle 2003).
- **Guantanamera**" (Spaans voor Guantánamo) is een Cubaans lied gecomponeerd in de jaren 20 van de 20e eeuw. In 1958 deed de componist Julián Orbón enkele aanpassingen aan het lied, zodat het paste bij een gedicht van de vrijheidsstrijder en dichter José Martí.

In deze versie werd "Guantanamera" wereldberoemd.

In 1963 nam Peter Seeger het nummer op voor zijn album *We shall overcome* met de bedoeling dat het door de vredesbeweging ten tijde van de Cubaanse raketten crisis zou worden gebruikt.

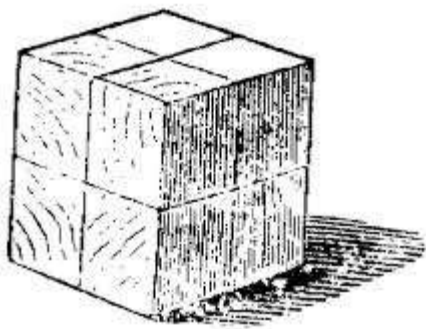

Voorbeeld muziek en expressie:
leren leven in verbondenheid
→ met mensen van nu,
vóór ons en ná ons ...

De vier verzen die worden bezongen in "Guantanamera"
zijn afkomstig uit vier verschillende gedichten ...

Origineel	Vertaling
Yo soy un hombre sincero, de donde crece la palma, y antes de morirme quiero echar mis versos del alma.	Ik ben een eerlijk man Uit dit land met palmen, En voordat ik sterf wil ik Deze gedichten vanuit mijn ziel delen.
Mi verso es de un verde claro y de un carmín encendido. Mi verso es un ciervo herido que busca en el monte amparo.	Mijn verzen zijn van een heldere kleur groen En een vlammeende kleur rood Mijn verzen zijn als een gewond hert Dat bescherming zoekt op de berg
Cultivo una rosa blanca, En julio como en enero, Para el amigo sincero Que me da su mano franca.	Ik kweek een witte roos, Zowel in juni als in januari, Voor de oprechte vriend Die me zijn hand reikt.
Con los pobres de la tierra quiero yo mi suerte echar. El arroyo de la sierra me complace más que el mar.	Met de armen op aarde Wil ik mijn noodlot delen. De beek in de bergen Verschaft me meer genoeg dan de zee.

Dank voor jullie aandacht!

Nieske Willems geestelijk verzorger

Zorgcentrum Hedera Zwolle
Wibergstraat 18 8017 GA Zwolle

Telefoon 038-4654484
Website www.rouwbegeleidinghedera.info

